

A SZÖVEGVIZSGÁLAT ÚJ ÚTJAI (TANULMÁNYOK)

Szerkesztette: SZABÓ ZOLTÁN

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 238 p.

Az utóbbi idők nemzetközi nyelvtudományában a szövegtani vizsgálatok egyre inkább a figyelem középpontjába kerültek, s mind az elméleti, mind pedig a konkrét szövegelemzések terén komoly eredmények születtek. Sőt mára már a szűk nyelvtudományi diszciplínából interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris tudomány lett. Ezt elsősorban az egyes szövegelméletek forrásainak sokfélesége, valamint a szövegnyelvészet széles alkalmazási lehetőségei magyarázzák. Köztudomású ugyanis, hogy sok szövegelmélet alapját a szemiotika és a kommunikációelmélet, a cselekvés- és a beszédteóriák alkotja. Mindezekből pedig következik a pragmatika, a szociológia, a logika és a lélektan jelenléte. Ennél is több azonban az alkalmazási területe, itt elsősorban a szöveggel is foglalkozó tudományok jönnek számításba, mint például az irodalomtudomány, a stilsztika, a retorika, a poétika, a történet- és jogtudomány.

A romániai magyar nyelvű szövegtani kutatásban jelentős állomásnak számít a Szabó Zoltán szerkesztette *A szövegvizsgálat új útjai* című tanulmánykötet, amely a multidiszciplinárisra készült szövegtan komplex kérdéseit tekinti át. Az egyik nyelvtudományi érdekű tanulmány alapja egy újabb nyelvlélektani, a másiké pedig egy újabb szöveglogikai elmélet. Három pedig a szövegnyelvészetnek a stilsztika, az irodalmi műelemzés, valamint az elbeszéléseleméletre gyakorolt megtermékenyítő szerepét méri föl igen eredményesen.

A kötet célja a szöveg korszerű megközelítése. „Emellett — idézem a szerkesztői előszóból — a dolgozatokat az a szándék is egybekapcsolja, hogy a szöveggel, főleg a szépirodalmi művekkel mint szövegegységgel foglalkozó szakemberek és oktatók, valamint az ez iránt érdeklődők számára ismertté tegyék a szövegvizsgálatokat kivirágoztató, új tudománynak számító szövegnyelvészetet és produktív eredményeit, hasznosításának lehetőségeit” (5).

A szerkesztői előszót követően a kötet öt tanulmányt tartalmaz. Ezek a következők: Schweiger Paul: *A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése*, Murvai Olga: *Szemponatok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához*, Szabó Zoltán: *A szövegnyelvészet stilsztikai jelentősége*, Cs. Gyimesi Éva: *A műelemzés módszertanához*, és Józsa Mária: *A szövegnyelvészet egy elbeszéléseleméleti alkalmazása*.

A legátfogóbb jellegű Szabó Zoltán, valamint Cs. Gyimesi Éva tanulmánya.

Szabó Zoltán a szövegnyelvészet és a stilsztika igen sokrétű kapcsolatát igyekszik feltárni. A szövegnyelvészet és a stilsztika szoros összetartozásának alapja a vizsgálat tárgya: a szöveg. A szerző azt kutatja, hogy miben segíti a szövegnyelvészet a stilsztikát. Ez a segítség két területen ragadható meg: az általános tudományelméleti szempontból sok problémát jelentő, elméletileg kellőképpen meg nem alapozott stilsztika elméleti alapjainak a javításában és a tényleges, konkrét kutatásokban.

Minthogy a szövegnyelvészetben még a szaktudományi ág tárgy- és feladatkörét illetően is nagyon különbözőek a vélemények, igen fontosnak és mindenképpen

hasznosnak tartom a szövegnyelvészet alapkérdéseit tárgyaló első rész beiktatását. Ennek a résznek a jelentőségét az növeli, hogy valamennyi rész kérdés tárgyalásakor a szerző nemcsak egyfajta álláspont elfogadását, feleletre váró kérdés megoldását adja, hanem az idevágó vélemények és szakirodalmi hivatkozások gazdag összefoglalását nyújtja.

A továbbiakban a teoretikus szövegnyelvészetnek a stilisztika elméleti alapjainak tisztázására nyújtott megteremkenyítő hatásáról értekeznek. A szerző szerint a szövegnyelvészet biztosítja a stilisztika számára az általános elméletet és módszert, ugyanis a szövegnyelvészet erőteljesen elméleti tudomány, s mint ilyen, igazodik a tudományos elméletalkotás igényes szempontjaihoz. Itt a két legfontosabb kategória: a stilisztika és a stílus szövegnyelvészeti megítélését mutatja be, majd pedig egy részleges stíluselmélet kialakításának lehetőségét villantja föl.

A tanulmány ezt követő részében a szövegnyelvészetnek a tényleges kutatásokban, a stílusjelenségek leírásában nyújtott szerepével foglalkozik. Ehhez egy megfelelő hármas keretet alakít ki, amelyben (1) a szöveg eltérő hierarchiájú szintjeit, (2) a stilisztikától vizsgált jelenségekkel és (3) a stilisztika ágaival azonosítja. Ebből adódik ennek a résznek három alfejezetre való osztása: (1) *A stilisztikai minősítés*, (2) *A stilisztikai elemzés* és (3) *A stilisztikai jellemzés*.

A *stilisztikai minősítés* címet viselő alfejezetben a szövegszintű stílusformákat, az alsóbb szintű stílusesszközöket, valamint a szójelentéseket és képeket értékeli szövegnyelvészeti szempontból. A legtöbb újat azonban a második alfejezetben a stilisztikai elemzés kapcsán olvashatunk. A stilisztikai elemzés egyedi, konkrét közlemények stílusának a vizsgálata, leírása. Az elszigetelő és atomisztikus szemlélet és az impresszionista és ösztönös, módszer nélküli elemzések helyett egy elemzési elméletet és módszert dolgoz ki, amelynek legfőbb elvei a szöveg és a stílus fogalmából adódnak. A szöveg és a stílus egységes egész, globális struktúra. A szerző szerint ezért az elemzés célja és jellege ennek megfelelően a globalitás. A globális cél pedig a szövegszervező elv segítségével valósítható meg. Az egységes egészet jelentő szöveg egyben szerves összetettség is, tehát az elemzés során különböző rétegeit és kontextusait különíthetjük el. Az elemzés fázisait a rétegek egymást követő leírásai alkotják. Szabó Zoltán számára legmegfelelőbbnek a rétegek egy hármas felosztása látszik. Eszerint az irodalmi műnek három rétegét határolja el: (1) a tartalom, eszme, gondolat, érzés, hangulat, ez a *megjelenített valóság*, (2) az ezt kifejtő közlő közeg, a megjelenítés anyaga, a *megjelenítő valóság*, ami a valóság egy darabja vagy fikció, például: egy táj, egy évszak, vagy az elbeszélésszövegekben a cselekmény, a szereplők, a helyszín, idő, és (3) a kifejtés, közlés, *megjelenítés nyelvi formája* a maga közlő, kifejező funkciójával.

Természetesen, bár az elemzés rétegek szerint történik, az elemzés fókuszában mindig az egész áll. A rétegekhez társul a belső és a külső kontextus kettőssége: tehát az, ami csak a szövegből olvasható ki, és mindaz, amit a szövegen kívüli forrásokból, pl. az író életrajzából, más műveiből, irodalom-, művelődés- és művészet-történetből, a stílustörténetből tudhatunk meg.

Végül pedig a szöveg feletti szint vizsgálatát a stilisztikai jellemzés végzi, ez alkotja tehát a stilisztika harmadik ágát, amelyet a szerző egy későbbi tanulmányában stílustipológiának nevez. A stilisztikának ez a legkevésbé kidolgozott ága. A szöveg-tipológia mindenképpen hasznos forrása a stílustipológiának.

A stilisztikai elemzés fejezetében az elméleti fejtegetések igazolására egy konkrét szöveg elemzését is beiktatja. József Attila *Favágó* című költeményének sokrétű szövegnyelvészeti, stilisztikai elemzését végzi el.

Következtetésként elmondható tehát, hogy elméleti tisztánlátás, ebből szervesen következő produktív módszer és ennek gyakorlati alkalmazása szoros egységet alkot.

Cs. Gyimesi Éva a műelemzés leghatékonyabb módszereit kutatva, a legkülönbözőbb elvi és módszertani alapon álló irodalomelméleteket tekinti át. Természetesen valamennyi elmélet más-más módszertani alapot, elemzési modellt kínál. Az elméleti sokféleségen belül azonban két nagyobb osztályt különít el, és ennek megfelelően két módszertani alternatívát, ugyanis minden mai ismert irány tipológiailag besorolható a leíró vagy az értelmező jellegű megközelítés kategóriájába. Az első a formális szemantikai, logikai szövegelméletekre jellemző, a második a hermeneutikai, szemiotikai, recepcióesztétikai megközelítésekre.

A műelemzés másik nagy dilemmája, hogy a megismerő alany tudatától teljesen független, zárt tárgyerületként, vagy pedig a szubjektum és objektum kapcsolatát, kölcsönhatását is figyelembe véve kell-e vizsgálni az irodalmi művet. Cs. Gyimesi Éva az irodalmi művet ontológiai státusának bonyolultságában fogja föl úgy, hogy benne az objektum és szubjektum aspektusa egyidejűleg benne van. Ebből pedig természetesen következik, hogy a műelemzés kiindulópontjaként is a tárgy és a tárgyba foglalt immanens alany viszonyát tételezi. Közismert ugyanis, hogy az alkotónak és műnek az abszolutizálása odavezetett, hogy az irodalom elidegenedik az egyéni és társadalmi felhasználástól, autonómmá válik, s kialakul az immanens, esetenként pedig a strukturalista szemléletmód. A recepció oldalának abszolutizálása pedig kiszolgáltatja az irodalmat a befogadók ellenőrizhetetlen szükségleteinek, céljainak és érdekeinek. Mindezt figyelembe véve, igen fontosnak tartom a szerzőnek azt a mérsékelt álláspontját, miszerint az irodalmi mű nyitottságát a mindenkori olvasatok felé semmiképpen sem lehet olyannyira eltúlozni, hogy a mű önazonossága teljesen elmosódjék a különböző értelmezésekben. Schmidt álláspontját fogadja el, miszerint az értelmező csak azt értelmezheti a tárgyon, ami benne interszubjektíve észrevehető.

Az irodalmi mű sajátos jelentés- és értékhordozó, a befogadót is feltételező jellegéből következik a szerző szerint, hogy tudományos megismerésében nem a leírás—értelmezés—értékelés, hanem az értékelés—értelmezés—leírás az adekvát eljárás. A leírás ugyanis az értelmezés alátámasztására szolgál, de az értelmezés aktusa nélkül alkalmatlan a művészi jelentés helyes megragadására.

A különféle mai műelemzési irányok látszólag megegyeznek abban, hogy tárgyük az irodalmi szöveg, de ez a valóban szövegre összpontosító vizsgálatoktól, a legtávolabbi szövegen kívüli pragmatikai tényezők bevonásáig tágítható. A nyelvélektani és pragmatikai kutatások bebizonyították, hogy mindenfajta közlés értelmezése az üzenetben adott jelentéslehetőségek és a befogadói előfeltevések interenciájának függvénye. A szerzőnek ez a megállapítása Wolfgang Isernek, a recepciókutatás szövegelmélete kidolgozójának nézetével egyezik meg, miszerint az irodalmi mű mint artefaktum csak az olvasó tudatában konkretizálódik, azaz csak akkor lesz aktuális léte, ha az olvasó tudomásul vette. Gyimesi Éva azonban különbséget tesz az olvasói és a szakmai előfeltevések között. Az olvasói előfeltevések azok, amelyek az irodalom befogadására képessé teszik az olvasót, s amely nélkül a műélvezetre nem is kerülhetne sor. De ezek mellett a hivatásos olvasóban kimondottan szakmai előfeltevések is élnek, amelyek kontextuális vagy poétikai előfeltevések. A kontextuális előfeltevések közé olyan kérdések tartoznak, mint kortörténet, esztétörténet, írói életrajz, korabeli kritikák, a poétikai előfeltevések közé pedig a mű esztétikai-poétikai minőségének értelmezéséhez szükséges fogalomrendszer.

A szerző szerint a művészi jelentés feltárására irányuló elemzés módszeressége azon múlik, hogy az elemző hogyan építi fel, és hogyan igazolja erre vonatkozó hipotéziseit. A magyar műelemző szakirodalomban az interpretáció hipotetikus-deduktív

módszereként való felfogására, Gyimesi Éva szerint, a legkövetkezetesebben Bernáth Árpád és Csúri Károly elemzéseire irányulnak. Ők hermeneutikai integratív keretbe foglalják a szövegelmélet, a generatív poétika, a narrációelmélet eredményeit.

Az eddig kifejtettek igazolására tanulmánya befejező részében Gyimesi Éva Vári Attila *Expressz-ajánlott vérpad* című novellájának valóban sok újat hozó, módszeres elemzését olvashatjuk.

Józsa Mária a szövegnyelvészetnek egy elbeszéléseleméleti alkalmazását térképezi fel. Tanulmánya azonban, akárcsak az előbbieik, nem tisztán elméleti fejtegetés, hanem elméleti hipotézisalkotás és azt visszaigazoló konkrét szövegvizsgálat egységére épít. Narratológiai vizsgálatai alapját a strukturalizmus, a generatív grammatika és a szemiotika idevágó elvei alkotják. Fő forrása a francia narratológiai iskola elmélete. Az elbeszélésvizsgálatnak négy szintjét különíti el: a szintaktikait, a szemantikait, a pragmatikait és a valóságra vonatkozó világképet.

A szintaktikai komponens a szerző szerint része a van Dijk szerinti szöveggrammatikai makrostruktúrának. Ehhez a szövegszinthez a cselekményre sarkító háromlépcsős funkcióegymásutániságot sorolja. A cselekmény mellett a másik fontos narratív tényező a szereplő. A vizsgálat makrostruktúrája lényeges részének a Greimas-féle aktanciális modellt tartja.

A szemantikai komponens segítségével leírható az elbeszélés jelentésszerkezete. Az alap Józsa Mária szerint az elvont logikai és egyben univerzális jelentés. Ebből alakul, transzformációk segítségével a felszíni szerkezet, a mikrostruktúra, amelyben már a stílust alkotó variációs lehetőségek is megvannak. Ezek során konkretizálódik a cselekmény, és itt válik az elvont szereplőkből tényleges szereplő *actant* → *acteur*.

A pragmatikai komponens azokat a vizsgálati szempontokat biztosítja, amelyek az elbeszélésszövegek külső kontextusára vonatkoznak. A világkép lényege pedig a valóságra való vonatkozások összessége, azaz a világnak, a valóságnak filozófiai és etikai fogalmakból kialakított végső képe.

A tanulmány második részében Joyce *Dublini emberek* című novellaciklusának elbeszéléseit elemzi. Ez az elemzés szemantikai abban az értelemben, hogy novellánként és a ciklus egészében egyaránt kiemeli a jelentést alakító tényezőket, és szövegnyelvészeti is, hiszen a jelentést alakító szerkezetek elemzéséből következtetéseket próbál levonni a Joyce-i novellisztika eszmeiségére vonatkozóan.

Murvai Olga tanulmányának középpontjában a szövegjelentés és a modalitás kapcsolata áll. Abból indul ki, hogy a nyelvi közlemény nemcsak egyszerűen információhordozó, hanem a tények bemutatásának, megismertetésének egyfajta módzata. Vagyis az egyes helyzeteket s az ennek megfelelően kialakuló szövegeket nemcsak ontológiai szempontból vehetjük szemügyre, hanem gnoszeológiai is, ahogyan a dolgokat a közlő látja, illetőleg láttatni, ismertetni akarja. A modalitást pedig úgy értelmezi, mint a közlő-feladó választásának, döntésének explicit megnyilvánulását. Ennek megfelelően öt modális funkciót különít el, amelyek mind a közlő valamilyen magatartását vagy kapcsolatát feltételezik valamilyen eseménnyel vagy személlyel kapcsolatosan.

A nyelvészeti értelmezés szerint a közlemény olyan elemeket tartalmaz, amelyek „lefordítják”, nyelvi síkra ültetik át a közlő alanynak a közlési folyamatba vagy a közleménybe való beavatkozási szándékát, választási és/vagy döntési lehetőségét. Eszerint minden közleményben két összetevő van: egy leíró rész, a bemutatott tartalom, és a közlő alany beavatkozási lehetőségeként értelmezett választás/döntés, mint a dictumot módosító művelet, ez a módus. A modalizált mondat tehát két részből áll: a mondat leíró részéből és egy lélektani—logikai síkon értelmezhető operacionális műveletből, amely a leíró közleményt modalizálja. A szerző szerint a modalitás a

szövegben különféle modális értékek szempontjából elemezhető: bizonyosság, valószínűség, kötelezettség stb.

A modális értékek szemiotikai osztályozását logikai keretben végzi el. Ennek megfelelően a következő modalitásokat különíti el: aletikus, episztemikus, deontikus, kívánságmodalitás és érzelmi modalitás. Valamennyit részletesen elemzi is. Az elemzések során az azonban kiderült, hogy a logikai érték a modális értéknek csak kiindulópontja lehet, hiszen a nyelvi forma gazdagabb és változatosabb, mint a logikai tartalom, a nyelvi jelentések színesebbek, mint a logikai keret.

Schveiger Paul a szövegnyelvészet néhány elméleti kérdését villantja föl. Kiinduló tételként a szövegelméletet egy olyan generatív elméletnek tekinti, amelynek tárgya az ideális és/vagy reális beszélő közleményeit generáló apparátus működésének az absztrakt leírása. Eszerint a szövegelmélet nemcsak az ideális beszélő kommunikációs magatartását tanulmányozza, hanem a maga elemzési keretébe bevonja a reális beszélőt is. Az ebből levont következtetést viszont túlságosan leegyszerűsítettnek tartom, miszerint „mindegyik közlés teleologikus tevékenység, amelyet a beszélő egyedek lélektani struktúrája határoz meg” (12). A pragmatika szemszögéből ugyanis a szöveg a közlő és a befogadó között zajló nyelvi kommunikáció eszköze. A pragmatikai alapsémának megfelelően pedig a meghatározott nyelv- szociológiai és nyelvélektani szerepben fellépő beszélőt és hallgatót is, sőt a közlés- helyzetet is figyelembe kell venni.

A továbbiakban a kompetencia és a performancia fogalmát tisztázza. „A szövegkompetencia kategóriáját olyannak kell felfognunk, mint aminek főleg pragmatikai jellege van, hisz olyan képességeket foglal magában, mint az összegezés, az átfogalmazás” — állapítja meg a szerző. A kérdés szerintem ennél sokkal bonyolultabb, hiszen ha „pragmatikai jellege van”, akkor ki kell tágítani a vizsgálati kört a különböző szituációs feltételekre is.

A szöveg felszíni és mélyszerkezetét tisztázva egy harmadik szintet is elkülönít, mégpedig a szöveg „legmélyebb” szerkezetét. A mélyszerkezet szerinte egy olyan még mélyebb struktúrán alapul, amely meghatározza a közlő egyed logikáját, közlési szándékát és preszuppozícióit. Ide tartoznának a beszélők tudatában levő objektív szerkezetek legelvontabb reprezentációi.

A továbbiakban a szövegnyelvészet ma már olyan közismert kérdéseit tisztázza, mint beszédtekst, a mondatok és a szövegek generálása, a szöveggrammatika, a szövegsemantika, a szöveg szintaxis, a szövegpragmatika, valamint a szövegkohézió. Az ezekről szóló rövid fejtegetések azonban túlságosan elszigeteltek, atomisztikusak, hiányzik az egészlet egységbe fogó koncepció. Egy átfogó szöveg szemiotikai keretben a tárgyalt rész kérdések a maguk helyére kerülhetnének.

Ezen az 1982-ben kiadott kötetben természetesen nem kérhetjük számon az azóta lezajlott fejlődést. Számolnunk kell tehát azzal, hogy vannak olyan részei, amelyek ma már túlhaladtak. Megjelenésekor azonban mindenképpen ösztönzőleg hatott nemcsak a nyelvészet és irodalomtudomány szakembereire, de a nyelv és irodalom oktatóira és mindazokra, akik a szöveg iránt valamilyen módon érdeklődnek.

Kabán Annamária

Irodalom

Békési Imre, *Népr. Nytud.* XXVI. (1982.) 243—247.
Máté Jakab, *Nyr.* 107. (1983.) 3. 354—362.